

Horváth Gergely Krisztián

Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon

Átlépvé az ezredfordulón, a határok szabaddá válásával a Kárpát-medence legrejtettebb zugaiból is megfordíthatatlan tapasztalatnak tűnik, hogy végérvényesen le kell számolnunk a vidéki, falusi közösségek mint a hagyományos paraszti társadalmak képzetével. Ezen a ponton, amikor a régi falusi kultúrára jellemző sajátosságok a szemünk láttára válnak történelemmé – abból jószerivel egyedül csak a továbbélő szegénység kontinuus –, minden, az archaikusra, a parasztira irányuló kérdésfeltevés óhatatlanul történeti kérdéssé is lett. Ebből a felismerésből ugyanakkor az is következik, hogy a paraszti társadalomra fókuszáló érdeklődésnek a korábbinál sokkal erőteljesebben kell visszatükröznie az eltérő diszciplináris megközelítések közös pontjait, legyen szó forráshasználatról, módszerről vagy éppen interpretációkról.

Társadalomtörténeti nézőpontból közelítve e kérdéshez, elsőként a 'vidék' fogalmának a történészek és szociológusok körében bevett, de különösebb elméleti tudatosságot nem feltételező használatához tennék néhány észrevételt.* Jóllehet a vidék mint hívószó kétségkívül izgalmas, amelynek ernyője alatt a medievisztikától a rurálszociológiáig számtalan diszciplína helyet találhat, a laikus érdeklődő mellett azonban valószínűleg még a céhbéli kutatóknak is az lenne az első kérdése, hogy a vidék előtagú történetírás miben más, mint az agrártörténet? Mi indokolja egy újabb fogalom bevezetését, főleg, ha ahhoz teljesen ellentétes előjelű jelentésrétegek tapadnak: elmaradottság, provincializmus, periféria, szegénység az egyik oldalon; szabadság, tisztaság, gazdagság, nyugalom a másikon.

Nem árt felidézni, hogy a polgárosodás, az iparosodás és urbanizáció megindulásáig, tehát a 19. század második feléig mindenképp, a népesség jobbára nemcsak vidéken élt, de agrárkereső is volt. Még 1910-ben is a népesség 60 százaléka! Hazai vonatkozásban emiatt egyedül a 20. századra lehet indokolható, hogy vidéki és városi élet közé egyértelmű határt húzzunk. Azt sem árt felidézni, hogy a reformkori Pest, az ország leggyorsabban fejlődő városa azért is válhatott az ország gazdasági központjává, mert termény- és állatvásárai a legjelentősebbek voltak a korabeli Magyarországon. Ily módon a majdani főváros fejlődése a vidéki erőforrások függvénye. Ez áll a demográfiai bázisra is. S mi a helyzet a kisvárosokkal, amelyek a falvakhoz képest egyértelműen városok, ugyanakkor kétségkívül nem ugyanolyan

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Rövidített változata előadásként hangzott el Egerben, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület *A vidéki élet és a vidéki társadalom Magyarországon* című konferenciáján 2014. augusztus 28-án. A kéziratához Balogh Balázs fűzött értékes megjegyzéseket, amit ezúton is szeretnék megköszönni!

értékű centrumok, mint a nagyobb városok, jóllehet társadalomszerkezetük merkantil mintázatú is lehet. De még a 20. századi városiakok esetében se feledkezzünk el arról, hogy jelentős hányaduk első generációs városiak, megannyi vidéki kötődéssel, nemcsak a rokoni szálakat, hanem a mentalitást is ideértve.

Folytatva a kételyek sorát, sokunk tapasztalata, hogy bármiféle társadalmi kérdést, de akár életutat vizsgálunk, menten beleütközünk, hogy a szóban forgó dolognak van valamilyen erőteljes vidéki kötődése is. Van-e akkor bármiféle specifikus magyarázó ereje, sajátossága e szempontnak? A vidék csak falusi övezetet jelent, vagy a kisebb városokat is ide vehetjük? Megannyi kérdés, amelyek szinte követelik a határok megvonását. Kérdés, vajon ez lenne-e a megfelelő út a diszciplináris tisztánlátáshoz? Nem hinném. Könnyen belátható, hogy – Erdeit parafrázáljam – 'város és vidéke' leválaszthatatlanok egymástól.¹ E triviális megállapítást mindenesetre szem előtt kell tartanunk.

A 20. századig erőteljesen agrárdominanciájú Magyarország objektívnek tekinthető adottsága mellett a vidék fogalmának számos, erősen szubjektív jelentésrétege is van. Már az eddigiekből is látszik, igencsak viszonylagos, hogy mit is értünk alatta. Budapestről szemlélve az ország egésze az, amit jól mutat például a szokásosan szeptember elején megrendezésre kerülő vidéki színházak fesztiváljának elnevezése, ahol a vidéki egyértelműen csak annyit jelent, hogy nem fővárosi, hiszen a résztvevő városok között ott van Pécs, Miskolc, Debrecen, legkisebb résztvevőkként pedig az egyaránt hatvanezres Sopron és Veszprém. A vidék fővároshoz képest alárendelő helyzetét a köznyelv is hangsúlyozza: még az észak-keletre – a térképen tehát 'fentebb' – található Miskolcra is lemegyünk, hogy Pécsről vagy Szegedről ne is szóljak. Egy müncheni nyilván nem értené, ha egy berlini a nálunk szokásos 'ti ott lent' formulával nyitna irányába, igaz, utóbbinak ilyen eszébe sem jutna.

A vidék mint nem városi minőség tartalma tehát igencsak relatív, érthetünk alatta falut és nagyvárost egyaránt, mindegyikben közös azonban, hogy kimondva-kimondatlanul megbújjuk az az értékítélet is, amely nem számítja teljes értékűnek ezt a létformát. Meglehetősen régi tradíció ez. A kora újkortól a Nyugatról Magyarországra utazók leírásaiban is rendre visszaköszön az urbanizáltabb és iparosodottabb régiókból érkező szerzők értékrendje, akik az ország egészét elmaradottnak és veszélyesnek, a szívünknek oly kedves városainkat pedig – kevés kivétellel – kicsi, jelentéktelen, poros, azaz igazi vidéki településeként írják le.² Még Schwartner Márton is megjegyzi műve *A városok viszonya a falusiakhoz* című fejezetében,

¹ Vö. Erdei 1971.

² Vö. például Szász 2013: 57–58.; Rózsa 1999. Utóbbihoz: Townson Budára, Egerbe és Debrecenbe érkezését 1793-ból idézi Kökény 2013: 128., 136–137. Temesvárra nézve 1770-ből lásd Born Inigo leírását; Debrecenre lásd Townson leírását 1793-ból: In Szamota 1891: 464–465, 484–485.

hogy a városi iparosok földműveléssel és bortermeléssel is foglalkoznak, „s a trágyát régi szokás szerint gondosan az ablak alatt gyűjtik”.³

Láthatjuk: a vidék a maga jelentéshordalékaival egy sajátosan magyar probléma, amiben egyszerre van jelen a két véglet: történetileg és a jelenben, empirikusan is igazolhatóan a Cato-i aranykorhoz társított magasabb rendű életminőség és a szegregációval társuló szegénység kilátástalansága, valamint mindezek reprezentációi. A vidék szó használata emiatt a társadalomtudományos nyelvben túl sok félreértést eredményezhet, ezért amellet érvelek, hogy a vidéki társadalom, vidéki társadalomtörténet helyett egyértelműbb helyzetet teremt a 'rurális társadalom', 'rurális társadalomtörténet' kifejezések használata. A vidékkel jobbra azonos jelentésű 'rurális' jelző jelentéssíkjaiban egyrészt nem lelhetők fel az előbbi torzító konnotációk, másrészt a rurális alatt jobbra mindenütt ugyanazt értik a nemzetközi tudományosságban.

Diszciplináris határok

Nem hiszem, hogy előbbre jutnánk, ha a meglévő történetírói irányzatok mellett még a vidék számára is lekerekítenénk egy önálló részt. Problémacentrikusan kell eljárunk. A vizsgált probléma kidolgozhatósága a forrásadottságok és az alkalmazott módszerek függvénye, az eredmény pedig lehet akár egy-egy térségre fókuszáló rurális társadalomtörténet is. Ezzel azonban nem mondok újat. Áttekintve a témába illeszkedő nyugat-európai kutatásokat és intézményesülési törekvéseket, az elmúlt harminc-negyven évben a programok között rendre felbukkan a vidéki terek történetének kutatói programja, amely alapvetően az agrártörténetből és a társadalomtörténetből kiindulóan integrálja a részdiszciplínákat a gazdaságtörténettől a mentalitástörténeten át a nemek történetéig.⁴ A cél tehát nem valamiféle új platform létrehozása, amelynek fő törekvése az lenne, hogy az öndefiníció jegyében megkülönböztesse magát az agrár-, a hely-, a régiótörténettől, a néprajztól, illetve a történeti antropológiától, hanem hogy a bennünket foglalkoztató kérdéseket a magyar társadalomfejlődés jobb megismerésén túl a rurális társadalomtörténet-írás nemzetközi áramlataihoz is kapcsolódva tudjuk megválaszolni. Mi a helyzet e téren?

³ Schwartner 1809: I. 165.

⁴ Kiválóan tájékoztat az Ernst Bruckmüller – Ernst Langthaler – Josef Redl szerkesztésében megjelent *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich*. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004) StudienVerlag, Innsbruck–Wien–München–Bozen című munka, amelyben Ernst Langthaler az ausztriai, Arnd Bauerkämper a keletnémet, Robert von Friedeburg a német, Margareth Lanzinger az olasz, Peter Moser a svájci, Gérard Béaur és Nadine Vivier a francia, Gloria Sanz Lafuente pedig a spanyol intézményesülési törekvésekről és elméleti útkeresésekről ír. Francia és német vonatkozásban lásd még Béaur–Schlumbohm 2005.

Más vonatkozásban, így a történeti demográfia, város- és gazdaságtörténet, ill. a kliometria esetében már megállapítást nyert, hogy amennyiben nyugat-európai iskolákkal, műhelyekkel vetjük össze a hazai kezdeményezéseket és azok kifutását, legfőbb gyengeségünk az intézményesülés csekély foka. Amennyire inspiratívak az informális struktúrákban gyökerező kapcsolatok, olyannyira sérülékenyek is. Kimagasló egyéni teljesítmények nem pótolhatnak intézményi háttérrel feltételező évtizedes alap kutatásokat.⁵ Egy-egy révbe ért kutatónak tanítványai még csak-csak vannak, de stabil anyagi alapokkal bíró, akár több tudósgenerációt elindító és pályán tartó iskolákról már nem beszélhetünk. Ez a rurális társadalomtörténet esetében is így van. Ezzel együtt nem annyira rossz a helyzet, hiszen Tagányi Károlytól Vári Andrásig minden korszakban voltak mérvadó, sőt iskolateremtő kutatóink, akik munkássága a nemzetközi fősodorhoz nemcsak illeszkedett, de ismert is volt. A századfordulón domináló jogtörténeti vonulatú kutatásokat a két világháború között a gazdaság- és agrártörténeti irányultságúak váltották fel, s főként Szabó István iskolájának köszönhetően e téren az 1948-as fordulat sem okozott helyrehozhatatlan törést. Sőt az 1957-ben indult *Agrártörténeti Szemle* révén egészen az ezredfordulóig – amíg valódi periodikaként jelent meg a lap – egyedülálló fórumhoz jutottak a rurális társadalomhoz kapcsolódó kutatások. A 70-es évektől – a nyugati fejleményektől időben cseppet sem lemaradva – azután fel-felbukkant egy-egy mikroorientációjú kutatás is, mint például Andorka Rudolf egykevizsgálatai vagy Tóth Zoltán ekkoriban elvégzett szekszárdi kutatása.⁶ Benda Gyulának szintén ezidőtájt publikált forrásvizsgálatai is jelzik, hogy a keszthelyi kutatásban kicsúcsosodó problematika – miként lehetséges egy gazdasági/társadalmi egység sokoldalú megragadása – már ekkor foglalkoztatta őt.⁷ Tudománytörténetileg izgalmas kérdés, hogy a személyes, nem egyszer intuitíve vezérelt kérdésfeltevés kapott-e, s ha igen, milyen formában külső szakirodalmi

⁵ A társadalomtörténet, de általában a hazai történetírás vonatkozásában is lásd Benda 2006a: 63. A történeti demográfia helyzetét frappánsan szintén Benda foglalja össze (Benda 2006b: 72). A várostörténet szemszögéből lásd Gyáni 2003: különösen 37, 45–47. A kliometrikus gazdaságtörténet hazai adaptációjáról lásd Kövér 2013: 201.

Korábról hasonló értékelésre lásd például Mályuszt, aki a megfelelő intézményesültség hiányára Csánki Dezső történeti földrajzát hozza példának. Vö. Mályusz 1923–1924: 540. Egy emberöltővel később Kosáry Domokos az induló *Agrártörténeti Szemlé*ben a következő gondolatokkal kezdi *Bevezetőj*ét: „hadd kezdjük mindjárt egy beismeréssel: a magyar agrártörténeti kutatás múltjából eddig sem a kezdeményezések hiányoztak elsősorban, hanem a folytatások. Nem az egyéni kutatók és érdeklődők, hanem az együttműködés és kölcsönös segítség azon állandóvá szilárdult módozatai és formái, amelyek nélkül magára hagyva a legbuzgóbb igyekezet is előbb-utóbb elcsüggesztő nehézségekkel találja magát szemben” (Kosáry 1957: 3).

⁶ Andorka Rudolf ezirányú munkásságának áttekintése szétfeszíti a lábjegyzet adta kereteket. Vonatkozó publikációinak megjelenési ideje ráadásul nem feleltethető meg az éppen akkor lezárt kutatásaival, demográfiai esettanulmányai mögött álló kutatásainak javát még a 60-as évek végétől indulóan, az 1970-es években végezte, a következő sorrendben: Vajszló és Besence, majd Sárpilis, Alsónyék és Kölked, a harmadik hullámban: Pócsmegyer és Rábakecöl. A 80-as években Átány és Bük következett. Andorka történeti demográfiai kutatásait áttekinti Benda 2006b: 70.; Tóth Z. 1989.

⁷ Benda 1973ab; 1977. A kutatást záró monográfiát lásd Benda 2008.

megeősítést. Vagy hasonlóan Jedlikhez, aki Siemenst megelőzve dolgozott a dinamón, itt is olyan kutatóval állunk szemben, aki szembesülve azzal, hogy egy meglevő paradigma követése nem jár kellő hozadékkal, maga taposott új ösvényt, függetlenül a Lajtán túli történésektől, de azokkal egy időben? Hogy ezt érzékeltetendő egy korábbi példát is hozzak, tanulságos lenne Wellmann Imre munkásságát feldolgozni, aki a Domanovszky-iskola uradalomvizsgálatai kapcsán már a harmincas évek végén ráérez a később az Annales-iskola, sőt a későbbi mikrotörténet-írás által képviselt szempontok fontosságára a vidéki társadalom kutatásában: „valamennyi arra törekszik, hogy tárgyát, legyen az egy gazdaság, vagy az agrártörténet szélesebb mezeje, a ránk ragadt teljes forrásanyag világánál s az országos és az európai fejlődés figyelembevételével a maga egészében, *minden életmegnyilvánulásával együtt* mutassa be.”⁸ [kiemelés tőlem – HGK] Huszonöt évvel később Wellmann részleteiben is kibontja ezt a holisztikusnak ígérkező programot, amelyben az éghajlati tényezőktől kezdve a demográfiai faktorokon át a gazdaságig és a társadalmi rétegződésig minden részletnek jelentősége van nemcsak az adott esettanulmány szempontjából, hanem „a történeti fejlődés egészébe, országos és európai összefüggésekbe illeszkedését” tekintve is.⁹ Ugyanitt – mai fogalmaink szerint – mikrotörténeti programot is vázol: „a falutörténet kutatója [...] *alulról építse fel, az agrárélet gerince körül önnön mélyéből, helyi gyökerekből bontakoztassa ki a közösség életének teljességét.*” [...] [A] számszerű adatok értékesítése [...] nem állhat meg a községi végösszegnél: *beljebb, az egyes parasztháztartásokig kell hatolnia*, hogy a parasztság rétegződését is feltárhassa.”¹⁰ [kiemelések tőlem – HGK]

Az intézményi diszkontinuitás ellenére azt is látnunk kell, hogy hatalmas tudáskincs gyűlt össze az elmúlt másfél évszázadban, aminek szintetizálására eddig még senki nem vállalkozott. A néprajz, az agrártörténet, a várostörténet és a történeti demográfia, valamint az elmúlt száz év forrassá nemesedett szociológiai kutatásainak eredményei, továbbá a tudományok historiográfiája *ezen a ponton szorosán össze kellene, hogy kapcsolódjon*. Ehhez képest feltűnő, hogy az érintett tudományterületek között – különösen a szociológusok részéről – sokkal kevesebb a hivatkozásokban is tetten érhető kölcsönös tájékozódás, mint kívánatos lenne.

A módszer kérdését is meg kell említenem. A ruralitással kapcsolatos társadalomtudományos/társadalomtörténeti problematika alapvetően két síkon létezik.

⁸ Wellmann 1999 [1937]: 31.

⁹ Wellmann 1999 [1962]: 70.

¹⁰ Wellmann 1999 [1962]: 124–125. és 127.

Egyrészt jelenti konkrét társadalom- és gazdaságszerkezeti formák vizsgálatát, másrészt pedig a vidékkel kapcsolatos reprezentációk vizsgálatát.

Kezdjük az előbbivel. Nem biztos, hogy teljesülnek várakozásaink, ha doktriner módon követünk új áramlatokat, miközben a korábbi paradigmákat sem vittük végig. Ismét csak amellet érvelek, hogy a kérdésfeltevésnek kell az elméleti tájékozódást és a módszerválasztást orientálnia. Ha például a területi egyenlőtlenségek történeti gyökereit kutatjuk, akkor nem megkerülhető a Braudel-i időszemlélet és struktúrafelfogás. Ahhoz azonban, hogy egyes korok fejlettségi szintjeit összevethessük, szükségünk van a kvantifikációra is. Ha ennek kapcsán lokális közösségek mindennapjait, kommunikációs formáit és a kisemberek stratégiáit is vizsgáljuk, akkor a mikrotörténet és a történeti antropológia intencióit kell figyelembe vennünk. Ha ugyanezen életvilágok korabeli reprezentációira vagyunk kíváncsiak, máris az új kultúrtörténet területére tévedtünk. Irányzatok és módszerek tehát nemhogy nem zárják ki egymást, hanem elképzelhetetlen, hogy ne kellő nyitottsággal forduljunk valamennyi irányába. A rurális közösségek társadalomtörténete tehát kiváló alkalmat kínál a diszciplináris határokat átlépő műhelymunkára, arra, hogy problémáinkat komplex módon, az éppen aktuális tudományos divatoktól függetlenül, de azokat mindenkor figyelembe véve ragadjuk meg. E komplexitás lehetővé teszi, hogy a történeti demográfia eszköztárától a néprajz által felhalmozott tudáson át a kliometrikus időszerelemzésig lehetőségeink szerint minél többet csatasorba állíthassunk a vizsgált kérdés megválaszolására. Félreértés ne essék, a cél nem a módszertan és az elméleti orientáció voluntarista eklekticizmusa, hanem a szóban forgó probléma alá integrálandó részterületek felvetette sajátos elméleti problémák és módszertani igények figyelembevétele.

Röviden a vidékkel kapcsolatos reprezentációk, imázsok kutatásáról is szeretnék szólni. Ez esetben a kutató egyrészt azon mentális struktúrákra fókuszál, amelyek a dominánsan *nem* városi, agrárkarakterű térségekről, összefoglalóan: a vidékről egy-egy korszakba ágyazottan léteznek, másrészt legalább ilyen fontos az önreprezentáció vizsgálata is. A vidék mint a paraszti léttel ekvivalens és alacsonyabb rendű minőség képzetének erejét jól mutatja, a paraszt az egyetlen, a mai napig szitokszóként is használatos rendi minőség, jelezve, hogy a rendi helyzetét tekintve egykoron legalul elhelyezkedő paraszt emancipációja a mai napig sem fejeződött be. Ugyanerről tanúskodik, hogy míg a rendi csoportkötődés vezetéknev formájában történő hangsúlyozása a Nemes, a Pap és a Polgár, de még a Jobbágy, Gazda, Zsellér, Szolga esetében is fennmaradásra érdemesnek bizonyult, addig az alávetettséget

jelképező Paraszt vezetéknevű honfitársunk nincs.¹¹ Hasonló példa lehet a 'pórus jár' kifejezés, ami – ha jobban belegondolunk – azt jelenti: úgy járt, mint egy paraszt. A reprezentációkutatás azonban nemcsak a máig hatóan érvényes kisebbséget sugalló képzetek és előítéletek megértéséért, s ezáltal lebontásukért tehet, hanem az örökségvédelemhez kapcsolódva segítheti mindazon erősségek felkutatását és brandek kialakítását is, amelyek konkrét, helyhez kötött vidékfejlesztési stratégiákhoz nyújthatnak alapot. Az ökológiailag fenntartható gazdálkodás kívánalmai pedig idővel megkerülhetetlenné teszik, hogy alapos, dűlőszintű kataszter álljon rendelkezésre a történetileg kialakult tájhasznosítási módokról, amelyek mint helyi erősségek különösen leszakadó térségekben képezhetik alapját a revitalizációnak.

Az önreprezentáció kérdésköre alá tartozó témák hatóköre is rendkívül tág, amely a népdalok kutatásától a vidéki/lokális/paraszti, ill. agrárérdekvédelmet programjukban is felvállaló szerveződések vizsgálatáig terjedhet. Az eddig leginkább a néprajztudomány által felvállalt problémakör és kibontott tudáskincs¹² masszív talapzat a rurális társadalomtörténet számára, míg utóbbi a prozopográfiai kutatásokkal segítheti a reprezentációkutatást. Kik és honnan érkeztek egy-egy szerveződésbe, netán lettek annak arculatadó személyiségei. A 20-as években milyen szerepet hoz, s milyeneket vesz fel például egy parasztpolitikus, hogy hitelesen feleljen meg a kisgazdával szembeni elvárásoknak?

Parlag területek

Anélkül, hogy részletes problémakatalógust nyújtanék, röviden vázolnám, hogy hol látok fontos és lefedetlen területeket, amelyek a meglévő tradíciók folytatása mellett lehetőséget adnak a nemzetközi tudományossághoz való kapcsolódásra is.

A 'zoom-objektív' metaforát használva, a makrofókusztól haladok a nagylátószög felé. E metaforát szándékosan használom, mert a léptékváltás, a multiszkopikus látásmód nemcsak a kutató számára izgalmas, de az egykori valóságról nyert tudásunk is jóval árnyaltabb lesz általa.¹³ Az első szemlepontra a helytörténet, amely alatt azonban lokális mikrotörténetet értek.

¹¹ Német nyelvterületen ugyanakkor a *Bauer* családnév ritkának épp nem mondható.

¹² E tanulmány kereteit szétfeszítené a néprajz eredményeinek részletes ismertetése. Itt csupán a *Magyar Néprajz* kézikönyvsorozat enciklopédikus összefoglalóira utalok, amelyek az addigi legfontosabb néprajzi eredményekre is támaszkodnak (Paládi Kovács 2000 és Paládi Kovács 2009).

¹³ A vizsgálati lépték problémájához lásd Lepetit é. n.: 33–50.; továbbá Revel é. n.: különösen 54–55.

I.

Lényegében nem fogok újat mondani ezzel kapcsolatban. Szemben a megszokott helytörténeti munkákkal, az itt értett „helytörténet célja nem önmagában áll”.¹⁴ Mint azt Hans Medick saját, laichingeni vizsgálata kapcsán összefoglalja, „[e]z a módszertani perspektíva a helytörténetre nyomatékosan nem mint egy zárt társadalmi rendszer vagy egy falusi világ történetére tekint, ami bizonyos mértékben önmagért való kozmoszként létezett.”¹⁵ Medick – s általában a mikrotörténet – a közösség életének dinamikájára fókuszál, az általa folytatott protoindustrializáció-vizsgálatban különösen az élet- és munkaviszonyok, a régió túli piacok és a termelési viszonyok összefüggésében.

Kimondásra ugyan nem kerül, de a lokális vizsgálat Medicknél egy nagyon erőteljes demográfiai program is. Úgy is fogalmazhatok, hogy családrekonstrukció nélkül nincs lokális vizsgálat. A mikrotörténeti megközelítés szépsége, hogy miközben a kutató szálaira bontja a helyi társadalom szövetét, egyúttal újra is szövi azt, s megismerheti, hogy a makroszint eseményei és folyamatai milyen reakciókat indukáltak a hétköznapokban.¹⁶ Hazai vonatkozásban nemcsak a feudális kor kismemesi, jobbágy- és zsellérminőségeinek valós tartalma lehet izgalmas, hanem például a polgári korban az iskoláztatástól a kivándorlásig terjedő paraszti stratégiák rekonstrukciója, a szocializmus évtizedeiben pedig a kollektivizálás, majd a körzetesítés tényleges lefutása és következményei. Utóbbiaknál különösen a több lábbon állás hagyományos, ekkoriban a második gazdaság alá sorolt stratégiáinak vizsgálata az, ami történelmi eszközökkel eleddig kevésbé kutatott.

Idehaza a lokális szint értékét a történetileg is tájékozott néprajz ismerte fel és aknáztta ki elsőként. Fél Edit számára a falvak világa természetes, jól körülhatárolható, szerves közösség, s ugyanakkor egy vertikálisan is kiépült társadalom, amelyben az osztály- és réteggülönbségek, korosztályok, különböző funkcionális csoportok és szervezetek egyaránt jelen vannak. A falvakban a rurális társadalom helyi mintázatai komplexen, a teljesség igényével vizsgálhatók. Ez esetben az sem kérdés, hogy a történelmi táj ökológiai sajátosságaira reflektálva építsük fel elemzésünket. A lokális anyagon történő vizsgálat elősegíti a

¹⁴ Medick 1997: 15.

¹⁵ Medick 1997: 20.

¹⁶ Medick kollégája, Jürgen Schlumbohm az általa követett módszerről így vall: „a házassági-, születési-, halotti anyakönyvek jegyzékeiből rekonstruáltam a családokat, és ezeket a névszerinti adatösszekapcsolás segítségével népszámlálási listákkal, kataszterekkel egészítettem ki. Ezzel az eljárással sikerült rekonstruálni lényeges vonatkozásaiban minden egyén életútját, a családokat és a szociális összefüggéseket.” Ennek eredményeképpen „[a]z egyes személyeket, családokat és háztartásokat bizonyos stratégiákkal és differenciált magatartásmintákkal rendelkező cselekvő egyénekként lehetett értelmezni, és nem csak mint fölérendelt elméletek keretébe illeszthető eseteket” (Schlumbohm 2000: 162. Ugyanerről lásd Medick 2000: 58).

nagyszerkezetre irányuló tipizálást is,¹⁷ vagy miként ezt a mikrotörténet mondaná: egy-egy közösség vizsgálatán keresztül „általános és tipikus társadalmi gyakorlatokat figyelhetünk meg”.¹⁸

II.

A mikroszintről továbblépve, saját, a késő rendi Moson vármegyére fókuszáló kutatásom¹⁹ közben szerzett néhány tapasztalatot is megoszthatom. A rurális társadalomtörténet szempontjából is fontos tanulság, hogy a történeti vármegye igenis alkalmas kerete lehet nagyobb – általam mezoszintűnek nevezett – vizsgálatoknak. A megyetörténetet tehát egyáltalán nem tartom meghaladott műfajnak, csak le kell pattintanunk róla a századfordulós pozitívizmus sarát. Ha felidézzük, hogy lényegében minden történeti megyénk természetföldrajzi határok mentén jött létre, ahol a patak- és folyóvölgyek, dombvidékek, hegyek – mint azt Andrásfalvy Bertalan nyomán mondhatjuk: – ökológiai kistájakat alkotnak, saját társadalmakkal, néprajzi mintázatokkal, akkor bátran mezoszintű kutatások terepéül tehetjük a megyét, de akár még a járást is.²⁰ Mindeközben nem kell attól tartanunk, hogy kiszolgáltatjuk magunkat a közigazgatási határok önkényének. Amennyiben mégis ez fenyegetne, ott társadalomtörténetileg legalább olyan érdekes, hogy milyen felsőbb érdekek vezettek megye- vagy akár országhatárok önkényes megvonásához, s ez milyen következményekkel járt az érintett közösségek életére.

Előbbi gondolataimból ugyanakkor semmi esetre sem következik, hogy a megyét az ideáltipikus régióval azonosítanám, s annak környezetéből kiragadott vizsgálatára biztatnék. Jóllehet a térbeli keretek tudatosítása alapvető fontosságú, a térbeliség problematikája nem lehet öncéllá. Miként Braudel már bő hat évtizede rögzítette, „[n]em a régió a kutatás kerete, hanem a probléma”, ami természetesen térbeli – regionális – keretet is kaphat, sőt kell is kapnia.²¹ Sokkal inkább gondolok tehát arra, hogy általánosabb, például az iparosodásra, polgárosodásra, demográfiai átmenetre stb. vonatkozó kérdéseinket vetítsük a megyére vagy annak valamely – kompakt társadalomegységet mutató – részére, igazodva a megyei keretben született forrásainkhoz. A vármegye mosoni vizsgálatom esetében is csak a kutatás belső

¹⁷ Fél 1993 [1962]: 187–190.

¹⁸ Szekeres 1999: 6.

¹⁹ Horváth 2013.

²⁰ Az ökológiai kistáj kérdéséhez lásd Andrásfalvy 1978: különösen 240. illetve uő: 1980: különösen 51–54. A kulturális, földrajzi és közigazgatási-statisztikai régiók legújabb átfogó elemzését a magyar Néprajzi Atlasz (számítógépes) klaszteranalízisének alapján Borsos Balázs végezte el (Borsos 2011).

²¹ Idézi Medick 1997: 16. 10. lábjegyzet.

keretét jelentette. A megye csak egy részét alkotta egy általam feltételezett nagyobb térnek, egy Bécs központú régiónak. A megyeszintű adatok ugyanakkor jól illeszkedtek az ebben a nagyobb térségben megfigyelhető tendenciákhoz. A megyei szint vizsgálata tehát nem öncél, hanem mezoszinten elvégzett elemzés egy általánosabb makrofolyamat megragadásához, ami saját kutatásom esetében a piacosodás volt.

Ezen a ponton szólnom kell a nagy hagyományú uradalomtörténetről, amelynek többször meglóduló hullámai sok értékes teljesítményt halmoztak fel, de mint arra Kaposi Zoltán is rámutat, mind az országon belüli típusalkotást tekintve, mind európai kitekintésben fájdalmasan hiányzik az összehasonlítás.²² A közkeletű német tipológia Grundherrschaft-Wirtschaftsherrschaft-Gutsherrschaft hármasságát követve, szerencsés lenne, ha a meglévő kutatások alapján végre egy szintézis keretében foglalná össze valaki e problematikát, s elemezné a hazai uradalmak társadalom- és gazdaságszervező szerepének eltérő mintázatait. A nagybirtokkal szembeni előítéletek erejét mindazonáltal jól jelzi, hogy az elmúlt években megjelent uradalomtörténeti kötetek szerzői nem egyszer még mindig szinte rácsodálkoznak, mennyire pedánsan, hatékonyan és gazdaságosan működtek ezek a nagyüzemek, szemben a ránk hagyományozódott 'elmaradott' jelzővel.²³ A mezőgazdasági nagyüzemek társadalomtörténeti szempontú vizsgálata időben tovább is vihető: legalább annyira izgalmas a tsz-ek és állami gazdaságok vizsgálata, mint a feudális kor nagybirtokaié. A kollektivizálást követően mely tájakon maradt életképes a falu, s hol váltott ki meneküléssel felérő elvándorlást a tsz megszervezése? Mindez hozzásegítené az állam kijelölte toleranciahatárok jobb megértéséhez is a proletárdiktatúra évtizedeiben.

III.

A mezoszintet elhagyva elérkezünk a nagylátószöghöz, a nagy terek szintjéhez. Itt szeretnék néhány – szerintem alapvető – probléma további vizsgálatra biztatni, amelyekben közös, hogy a felszínen bekövetkező változások igazából nem érintik a strukturális örökséget.

– A vidék társadalomtörténetét tárgyalhatjuk állam és vidék, azaz centrum és periféria kapcsolattörténeteként is, vagy hogy egy másik, ezt a kapcsolatot megvilágító ellentétpárt is megidézzek, a kelet-közép-európai vidéki társadalom történetét értelmezhetjük rendszer és életvilág konfliktusokkal teli kapcsolataként is.²⁴ Kelet-Közép-Európa évszázados tőkeszegénysége miatt az állam, majd növekvő mértékben a piacosodó, később globalizálódó

²² Lásd Kaposi 2012: 191.

²³ Vö. Szirácsik 2010; Ódor 2013.

²⁴ A Habermastól adaptált rendszer és életvilág fogalom párra lásd Habermas 1994. A fogalom párt Habermas racionalitás-modellje részeként vezette be. A modell fejlődésívét részletesen bemutatja Felkai 1993: 300–321.

gazdaság folyamatosan mint emberi-anyagi erőforrásra tekint a társadalomra, különösen pedig a vidékre. A kialakult aránytalan csereviszony következtében az agrárkarakterű vidéki térségek mára mind jövedelemtermelő képességüket, mind demográfiai alapjaikat tekintve megroppantak, s a jelenben alig visszafordíthatónak tűnik e legalább két évszázados folyamat. A vidéki életvilágok gyarmatosításának négy nagy fázisát különíthetjük el. Az állami beavatkozásnak az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig tartó, a felvilágosult abszolútizmussal fémjelezhető első korszaka még alapvetően sikertelen abból a szempontból, hogy a rendi partikularitások világában nem képes adminisztrálni, ebből fakadóan pedig uralni a vidéki életvilágokat. A piaci verseny élesedő szorításával párhuzamosan a modern magyar állam kiépülése az életvilágok feletti fokozott kontroll megerősödését hozta az 1850-től 1945-ig tartó időszakban. Mindez azonban még csak erőteljes alkalmazkodásra kényszerítette a rurális társadalmat, végzetesen azonban nem roncolta szét annak szövetét. A kommunista diktatúra ugyanakkor bevallotta mint az erőltetett iparosítás emberi és anyagi bázisával számolt a vidéki erőforrásokkal, majd a kollektivizálással identitásában is megrendítette annak társadalmát, olyannyira, hogy a parasztság mint társadalmi nagycsoport végérvényesen fel is bomlott. Ebben a helyzetben érte a vidéket az újabb nagy kihívás 1990 után, amikor demográfiai és anyagi alapok nélkül, az europaizáció ideológiája mentén kellett volna modernizálnia, egyúttal helyt állnia a globálissá szélesedett versenyben.

Jóllehet a négy korszak sok tekintetben erőteljesen elüt egymástól, mégis mindegyikről kijelenthető, hogy az államot aktuálisan megjelenítők a helyi tudást nem tekintik alternatívának, s aufklérista hozzáállással fentről kívánják üdvözíteni a társadalmat. Legkésőbb a reformkortól adott a felismerés, hogy a gazdaság tőkeszegény, a polgárság pedig jórészt hiányzik, így a nemzetépítés és a kapitalizmus kiépítése során a civil társadalom hiányzó dinamizmusát az államnak kell pótolni. A 20. századi modernizációs politikák előzménye a felvilágosult abszolútista tradíció a maga uralmi attitűdjével. A modernizálás – ami elsősorban a Nyugat utolérését, sőt a kommunista kísérlet során egyenesen elhagyását célozta – minden korban megteremtette a maga diskurzusát. A 18. században merkantilizmust és birodalomszintű munkamegosztást hirdetett, a 19. században az iparosítás, magyarosítás és urbanizáció mentén szerveződött, a két világháború között kultúrfölényt hirdetett (itt ellendiskurzusa a 'Kertmagyarország' gondolat volt). A legnagyobb, teljes létmodernizációt ígérő vállalkozás a kommunista kísérlet, amely fő kitörési pontnak az iparosítást tartotta. Az utolérés és modernizáció jelenben is érvényes diskurzusa az 1990 után felívelő europaizálás. Feltűnő, minden esetben mennyire erőteljesen kitapintható, hogy a fejlődésnek, modernizációnak csak a centrumból, a mindenkori politikai elit által diktált módja számított

legitimnek, míg a vidék modernizációja szempontjából kulcsfontosságú, az adaptálás, honosítás, a reálisan kiaknázható saját erőforrások mentén kibontakozó belső szerves fejlődés programja folyamatosan marginális pozíciójú.²⁵

Mindez természetesen nem maradt hatás nélkül a társadalomra, az esetleges negatív következmények pedig hatványozottan érintették a vidéken élőket. Tanulságos lenne annak aprólékos kimunkálása, hogy az állam képviselői egyes korokban miként tekintettek a vidékre, a helyi társadalmak jelentette erőforrásokban rejlő lehetőségekre. Nem vagyok híve a mechanikus analógiáknak, mindenesetre feltűnő, hogy a meglévő helyi tudás felkarolásával és erősítésével szemben az állam általában a külföldről érkező befektetőnek kedvez. A 18. században német földről érkező telepesek általában 6–10 év adómentességet kaptak; az első ipartörvény (1881) 15 év adómentességet adott az új iparágat meghonosító vállalatoknak, míg a második és a harmadik ipartörvénnyel (1899; 1907) az adó- és illetékmentesség mellett kölcsönlehetőségben is részesültek. Az 1990 utáni időszakban szintén 5-10 év adómentességet kaptak a külföldi, beruházást hozó cégek. Mindeközben az a régi, sok helyen megírt tapasztalás, amely a szegényparaszti munkabírásról ad hírt, s amely mentalitás továbbélését az elmúlt évtizedek időmérleg-vizsgálatai is megerősítik, soha nem tudta áttörni a hatékonyságnak azt a burkát, amelyen túl nemzetközileg is versenyképes agrárközéposztály jöhetett volna létre. A munkaerő önkizsákmányolásig hajtott felhasználása ellenére maradt a belső tökeszegénység, tőke alatt Bourdieu-i értelemben egyaránt érve anyagi javakat, műveltséget és kapcsolatokat. Izgalmas kérdés, hogy történeti kitekintésben – mondjuk egy osztrákkal összevetve – a magyar agrártermelő tényleg elmaradott, modernizálódni képtelen, s a paraszti üzem Átányban leírt csodálatos racionalitása merő avíttóság és anakronizmus, vagy pedig az állami beavatkozás és a világgazdasági nyomás gyalulja le időről-időre alig helyrehozhatóan a kibontakozás csíráit?

– Másodsorban feltűnő az is, hogy a 'társadalom' vagy a 'vidék' nem homogén massa, hanem területileg meglehetősen állandóságot mutató erezzel rendelkezik, legyen szó politikai orientációról vagy jövedelemtermelő képességről. Győri Róbert a hazai területi fejlettségi különbségek történeti gyökereit vizsgáló tanulmányainak fontos megállapítása, hogy a magyar fejlettségi térszerkezetben az elmúlt évszázad során mindig markánsan jelen volt egy nyugat-kelet lejtő, amelynek jelentősége ráadásul folyamatosan növekedett.²⁶ A 2006-ban leghátrányosabb 33 kistérség közül 18 1910-ben is ebben a csoportban volt. A fejlettséget

²⁵ Itt Széchenyi István vagy Németh László munkássága említhető az adott korban visszhangra lelt, de paradigmává sosem lett ellenpólusként.

²⁶ Győri é.n.

tekintve az ország nem mozaikos szerkezetű, hanem tömbökkel jellemezhető, ezen túl pedig erős a centrum/periféria tagolódás: főleg Bécs kisugárzása.²⁷ „Számításaim alapján kijelenthetjük – így Győri –, hogy a 20. század elején a fejlettség térszerkezetét elsősorban a fekvés, a centrumtól való távolság határozta meg. Mégpedig nem az ország fővárosától, hanem a Béctől való távolság. Tendenciaszerűen érvényes az, hogy minél távolabb van egy település Béctől, annál hátrább kerül a fejlettségi rangsorban. [...] Budapestnek a területi fejlettségi különbségekre gyakorolt hatását elhanyagolhatónak tekinthetjük.”²⁸ Ha belegondolunk, döbbenetes következtésük ezek a sorok, mert nem kevesebbet állítanak, hogy ugyanaz a munka, ha keletebbre végzik, kevesebbet ér. Ráadásul ez nemcsak a jelenben van így, de korábban is így volt. Az életszínvonal, a gazdasági teljesítőképesség mai területi különbségeinek megértéséhez tehát mindenképpen számolni kell a múltban gyökerező tényezők máig tartó hatásával, ahogy Győri fogalmaz: „a bejárt út tehetetlenségével”.²⁹

– A térbeliséghez további sajátosságok is kapcsolódnak. Az állami fejlesztéspolitika már a dualizmus időszakától igyekezett enyhíteni a területi egyenlőtlenségeket, s miként arra Beluszky Pál alapvető írásaiban rámutatott, az állami intézményalkotó akarat elsődleges formálója volt a városiasodásnak és a modern városi polgári társadalom létrehozásának.³⁰ Másfél évszázad változásait figyelemmel kísérve a mából ugyanakkor az is jól látszik, hogy az infrastrukturális fejlesztések (út, vasút) a meglevő területi fejlettségi egyenlőtlenségeket a sugarasan kiépült közlekedési hálózat mentén csak felerősítették. A közlekedési hálózat fővonalainak kisebb-nagyobb gócaiban még elindulhat gazdasági pezsgés, de ez a fejlődés mindig enklávéyszerű, s az adott központ nem húzza maga után a szűkebb-tágabb régiót. A dualizmus-kori magyar vasútépítések jól példázzák, hogy mire az igazán zárt vidékekre elér a fejlesztés, addigra már rögzül a versenyhátrány, legyen szó egy város vagy egy egész térség lemaradásáról. A lemaradó térségek lehetőségeit ráadásul az is szűkíti, hogy a piac a fejletlenebb régiókat egy az egyben leértékeli, ami mind a munkabérekben, mind az ingatlanárakban lecsapódik. Az érintettek ebből csak annyit érzékelhetnek, hogy soha nem jutnak egyről a kettőre. A társadalomtörténész ugyanakkor arra is rákérdezhet, hogy miként alakul ki, s rögzül a szegénység kultúrája, ahol a spórolás a küszködés szinonimája lesz, nem pedig az előrelátó megtakarításé.

²⁷ Győri é.n.

²⁸ Győri 2006: 245.

²⁹ Győri é.n.

³⁰ Beluszky 1990; Beluszky – Győri 2005; Beluszky 2006. Vö. az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének 1987-ben alapított, negyedévenként megjelenő *Tér és Társadalom* folyóiratának vonatkozó tanulmányait. Ahogy a szerkesztőbizottság elnöke, Enyedi György az 1. évfolyam 1. számában megfogalmazta, a *Tér és Társadalom* „nem egyetlen szaktudomány eredményeit teszi közzé, hanem egy problémát: tér és társadalom viszonyát vizsgálja a különböző szaktudományok szemszögéből, sajátos megközelítésben”.

– A negyedik izgalmas terület a centralizáció vs. autonómia problémája. A reformkortól kezdődően egészen a legújabb időkig valamennyi közigazgatási rendezés alapkérdése, hogy az egyes igazgatási szintek mekkora autonómiát kapjanak. Valódi, elsősorban közigazgatási és gazdasági autonómiák hiányában a kortárs társadalom csak az állami kezdeményezésű és végrehajtású centralizáció-decentralizáció ingamozgást érzékelheti, ami legjobban vidéki közegben vehető észre. Legalább 250 éves hagyomány, hogy az állam válságidőszakban centralizál (jogosítványokat von magához), majd egy következő válsághelyzetben a magas fenntartási költségek miatt decentralizál, s így tovább, miközben az éppen soron következő átalakulási fázis irdatlan költségeket emészt fel. A centralizáció/decentralizáció ingamozgása mindenesetre nem jelenti azt, hogy az inga az utóbbi irányba is szabadon kilenghetne. Az önkormányzatiság és központi akarat vitája korszakoktól függetlenül mindenkor a nagyobb állami beavatkozás javára, egyben az önkormányzati önrendelkezés kárára dőlt el. E tekintetben tehát meglehetősen hasonlóság mutatkozik a felvilágosult abszolútizmus, a dualista s általában a polgári korszak, de a kommunista diktatúra és az 1990 utáni időszak között is.

– Ötödikként hadd említsek meg egy látszólag mellékes szálát. A strukturális örökség figyelemre méltó erejét jelzi egy további, korszakokon átívelő tradíciója a magyar közigazgatásnak, az ti., hogy a városi jogú településeket, ezen belül pedig különösen a nagyvárosokat környezetükből kiragadva kezeli, ami a megyékben rendi jellegű enklávét eredményez. Az egykori nagyobb szabad királyi városok alkották 1870 után a törvényhatósági jogú városokat, de a megyével egyenrangúak kategóriája 1950 óta is továbbél a megyei jogú városok formájában. Van tehát a városoknak egy csoportja, amelyek – történjen is a múlttal bármilyen radikális szakítás – jogilag soha nem lesznek a megye részévé.

– Áttekintésem utolsó állomása a földbirtok. Itt négy tézisgondolatot szeretnék előrebocsátani. Egyrészt kisbirtok és nagybirtok ellentéte nemcsak mint agrárpolitikai diskurzus maradt fenn, de a nagybirtok mindenkori tényleges dominanciája is állandó adottság a paraszti társadalom/a családi gazdaságok ellenében. 1895-ben a 100 hold feletti birtokosok a földtulajdonosok 1%-át képviselték, 2000-ben az ennek többé-kevésbé megfeleltethető 50 hektár feletti 1,3%-át (1 k. hold = 0,57 Ha). Figyelemre méltó ez az állandóság. Ehhez képest a közelmúltban végbement földkoncentráció ugyanakkor igen jelentős elmozdulást mutat. Míg 120 éve a 100 hold feletti birtok aránya 47,6%-ot tett ki, addig a 2000-es években az 50 Ha feletti birtokok 70,6%-nyi arányban részesedtek az összesből.³¹ Ez akkor is igen elgondolkodtató, a nagybirtokdominanciát egyértelműen jelző adat, ha tudjuk, hogy az

³¹ Csire – Csurgó – Himesi – Kovács 2002: 319.

agárkeresők aránya időközben öt százalék körülire zsugorodott, s az immár gépesített családi gazdaság keretei között hatékonyan és nyereségesen megművelhető földterület alsó határa is jelentősen megemelkedett. Magyarország a nagybirtokok országa.

Másodsorban, az államosítás és kollektivizálás után – jóllehet a politikai szándék ezzel ellentétes volt – a nagybirtokstruktúra soha nem látott módon szilárdult meg, átörökítve a korábbi mentális struktúrákat is. Utóbbira már Juhász Pál 70-es években írott tanulmányai is felhívták a figyelmet.³² A mai helyzet tehát nem a semmiből állott elő. Harmadszor: kevés kivételtől eltekintve, a csonka társadalmú, cselédek dominálta egykori nagybirtokkövezetek szegényebbek, mint ahol a háború előtt a paraszti birtok volt a jellemző. Nemcsak a cselédkultúra miatt, hanem mert a nagybirtok bevételei nem helyben dinamizálták, dinamizálják a gazdaságot. Sőt, miként azt Móricz Miklós már a 30-as években megállapította, „[a] népsűrűség fordított arányban van a nagybirtoknak a községben vitt gazdasági szerepével.”³³ Az egykori nagybirtok-területeken mai napig uralkodó cselédmentalitás, amit jól mutat például a vállalkozások csekély száma, igen kemény dió a mai fejlesztéspolitika számára. Elég, ha Belső-Somogyra, továbbá Heves vagy Fejér megye déli részeire gondolunk. De hozhatnánk példaként Kárpátalját, vagy a Dél-Alföld egyes vidékeit is. Negyedszer: már Tóth Tibor is felhívta rá a figyelmet, hogy a mezőgazdaság termelékenységének kérdése nálunk mindenkor összemosódik a tulajdonjogi viszonyokkal. A reformországgyűlésektől a kárpótlási törvényekig bezárólag a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatására mindenkor úgy tekintettek, mint ami önmagában garantálja a hatékonyság növekedését is.³⁴ Az agrárpolitikai reformdiskurzusokban a 19. század első felében keletkezett, jól kitapintható toposzok öröklődtek tovább.

Felsorolásom nyilvánvalóan nem teljes, de nem is ez volt a célom. Rövid áttekintéssel pusztán jelezni szerettem volna, hogy bármely irányból, bármely lépték mentén is közelítsünk rurális társadalomtörténeti kérdésekhez, az elméleti keretek és a módszertan adottak, a felfedezés izgalma pedig még több tudósgeneráció számára garantált. A történeti szemlélet hozadéka túlmutat az interdiszciplinaritásban rejtező előnyökön, a jelen folyamatainak jobb megértéséhez segít hozzá.

Irodalom

³² Juhász 1999 [1973] és 2006 [1978]

³³ Móricz 1936: 299.

³⁴ Tóth T. 1980: 55.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*, LXXXIX. 231–243.

1980 Néprajzi csoport, kistáj, régió. *Népi kultúra – népi társadalom, XI-XII.* 39–57. (szerk. Kósa László), Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÉAUR, Gérard – SCHLUMBOHM, Jürgen

2005 A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban. *Korall*, 19–20. 76–98.

BELUSZKY Pál

1990 A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.

2006 Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. *Urbs*, I. 269–288.

BELUSZKY Pál – GYŐRI Róbert

2005 *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

BENDA Gyula

1973a Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 115–138.

1973b *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867.* Budapest: Statisztikai Kiadó. /Számok és történelem 1./

1977 Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai 1769–1790. In *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848.* (PAB–VEAB értesítő). 31–42. Veszprém: MTA PAB – VEAB.

2006a: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. In *Társadalomtörténeti tanulmányok.* 58–66. Budapest: Osiris Kiadó.

2006b A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In *Társadalomtörténeti tanulmányok.* 67–76. Budapest: Osiris Kiadó.

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I-II.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

BRUCKMÜLLER, Ernst – LANGTHALER, Ernst – REDL, Josef (Hg.)

2004 *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich.* (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004) Innsbruck – Wien – München – Bozen: StudienVerlag.

CSITE András – CSURGÓ Bernadett – HIMESI Zsuzsa – KOVÁCH Imre

2002 Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* 309–362. Budapest: Napvilág Kiadó.

ERDEI Ferenc

1971 *Város és vidéke.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÉL Edit

1993 [1962] Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In Fülemile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre.* 187–191. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

FELKAI Gábor

1993 *Jürgen Habermas.* Budapest: Áron Kiadó.

GYÁNI Gábor

2003 Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században.* 35–49. Salgótarján–Budapest: Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára.

GYŐRI Róbert

- 2006 Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall*, 24–25. 231–250.
- GYŐRI Róbert
 é.n. *A magyar fejlettségi térszerkezet történeti gyökerei.* (kézirat)
- HABERMAS, Jürgen
 1994 Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In *Válogatott tanulmányok.* 59–139. Budapest: Atlantisz.
- HORVÁTH Gergely Krisztián
 2013 *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében.* Budapest: Balassi Kiadó.
- JUHÁSZ Pál 1999 [1973]: A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. In Fokasz Nikosz – Örkény Antal: *Magyarország társadalomtörténete III. (1945–1989)* 2. 222–229. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- JUHÁSZ Pál
 2006 [1978] Főcsoportok és rétegek. In *Emberék és intézmények. Két zsákutca az agráriumban.* 168–175. Budapest: Új Mandátum kiadó – Jelenkutató Alapítvány.
- KAPOSI Zoltán
 2012 Szirácsik Éva (szerk.): *Uradalmak kora.* (Discussiones Neogradienses 10.) Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010 (Recenzió). *Korall*, 47. 185–191.
- KOSÁRY Domokos
 1957 Bevezető. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 3–8.
- KÖKÉNY Andrea
 2013 Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793. *Aetas*, 28. 3. 119–140.
- KÖVÉR György
 2013 Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok*, 147. 189–204.
- LEPETIT, Bernard
 é. n. [2000] Építészet, földrajz, történelem. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* 33–50. Budapest: Csokonai Kiadó.
- MÁLYUSZ Elemér
 1923–1924 A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*, 57–58. 538–566.
- MEDICK, Hans
 1997 *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900.* (2. Auflage) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
 2000 Mikrotörténelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája.* 53–63. Budapest: Kijárat Kiadó.
- MÓRICZ Miklós
 1936 Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 4. 293–309.
- ÓDOR Imre (szerk.)
 2013 *Uradalmak térben és időben.* Pécs: MNL BML.
- PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.)
 2000 *Társadalom. Magyar Néprajz VIII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 2009 *Táj, nép, történelem. Magyar Néprajz I. 2.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- REVEL, Jacques
 é. n. [2000] A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* 51–70. Budapest: Csokonai Kiadó.
- RÓZSA Péter (szerk.)

- 1999 *Robert Townson magyarországi utazásai. Robert Townson's Travels in Hungary.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- SCHLUMBOHM, Jürgen
2000 „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” Pozsgai Péter interjúja Jürgen Schlumbohmmal. *Aetas*, 4. 161–164.
- SCHWARTNER, Martin
1809–1811 *Statistik des Königreichs Ungern. I-II.* Gedruckt mit königl. Ofen: Universitäts-Schriften.
- SZAMOTA István
1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Budapest: Franklin Társulat.
- SZÁSZ Géza
2013 Országkép a 18–19. századi útikalauzokban. *Aetas*, 28. 3. 44–59.
- SZEKERES András
1999 Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég*, 15. 3–16.
- TÓTH Tibor
1980 *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái.* Budapest: Magvető Kiadó.
- TÓTH Zoltán
1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- WELLMANN Imre
1999 [1937] Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból.* 24–56. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- WELLMANN Imre
1999 [1962] Agrártörténetünk módszerének kérdéséről. In Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból.* 69–132. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.